

KUR’ÂN-I KERÎM’İN NÜZÛL SAFAHATI

Muhammed Selman ÇALIŞKAN*

Öz: Kur’ân-ı Kerîm’in Kadir gecesinde indirildiğini bildiren âyet ile onun hadiselere bağlı olarak nübüvvet seneleri boyunca peyderpey indirildiği hakikati arasındaki tearuz, söz konusu âyetin Kur’ân’ın tek seferde *semâ-i dünyâyâ* indirildiğini ifade ettiğine dair bir açıklama ile giderilmiştir. Bununla birlikte Kur’ân’ın Kadir gecesinde *semâ-i dünyâyâ* indirilmiş olması, onun Hz. Peygamber’e nüzûlünün de Kadir gecesinde başlamasına mani değildir. Dolayısıyla Kur’ân’ın tek gecede nâzil olduğuna dair âyetler her iki manayı da tazammun etmektedir. İlgili âyet ve rivayetler dikkate alındığında Kur’ân’ın *levh-i mahfûza*, oradan *semâ-i dünyâyâ* ve nihayetinde de Hz. Peygamber’e indirildiği anlaşılmaktadır. Kur’ân’ın *levh-i mahfûza* indirildiğine dair değiniler onun *levh-i mahfûz*daki varlığından haber veren âyetlerden hareketlidir. Kur’ân’da doğrudan *semâ-i dünyâ* mertebesinden bahsedilmemiş olması, bu mertebeye nüzûlün hikmetini anlamanın zorluğundan olsa gerektir. Nitekim konu İbn Abbas’a sorulan bir soru ile gündeme gelmiştir. Nüzûlün *semâ-i dünyâ* mertebesinden bahseden rivayetlerin İbn Abbas’tan geliyor olması, onların Hz. Peygamber menşeli olduğunu da göstermektedir. Zira sahabe-i kirâmın İsrailiyata istinat etmeyen gaybî bilgileri rey ve içtihatla serdetmesini düşünmek zordur.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur’ân, Nüzûl Aşamaları, Levh-i Mahfûz, Semâ-i Dünyâ.

Nuzûl Stages of The Qur’ân

Abstract: The Qur’ân was sent down piece by piece to Allâh’s Apostle (sallallaahu ‘alayhi wa sallam). However, in some verses it is mentioned that it was sent down a night. This is like a contradiction. ‘Abdallâh b. ‘Abbâs said that The Qur’ân had first been sent down into the al-samâ’ al-dunyâ. ‘Abdallâh b. ‘Abbâs’ word solved the problem. Therefore, there is a gradual nuzûl of the Qur’ân. There are three nuzûl stages of the Qur’ân in the world. These are al-Lawḥ al-Mahfûz, al-Samâ’ al-Dunyâ and Allâh’s Apostle (sallallaahu ‘alayhi wa sallam). The verse al-Burûj 85:21-22 describes the existence of the Qur’ân on the al-Lawḥ al-Mahfûz. Therefore, the Qur’ân was first sent down to the al-Lawḥ al-Mahfûz. This is the first nuzûl stage. The Qur’ân does not mention the al-Samâ’ al-Dunyâ stage. This is probably due to the difficulty of understanding this stage. As a matter of fact, this issue was learned because of a question asked to ‘Abdallâh b. ‘Abbâs. Probably ‘Abdallâh b. ‘Abbâs learned this issue from Allâh’s Apostle (sallallaahu ‘alayhi wa sallam). Because it is not possible for ‘Abdallâh b. ‘Abbâs to say this information about the gayb from his own view.

Keywords: Tafsir, Qur’ân, Nuzûl Stages, al-Lawḥ al-Mahfûz, al-Samâ’ al-Dunyâ.

* Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı, mscaleskan@istanbul.edu.tr

GİRİŞ

Allah Teâlâ'nın Hz. Peygamber'e vahiy yoluyla indirdiği, mushaflarda yazılı, tevâtüren nakledilmiş ve tilâvetiyle ibadet edilen mu'ciz kelâm Kur'ân-ı Kerîm'in ind-i ilâhîden insanlara intikalinin bir ifadesi olarak kullanılan *nüzûl* kelimesi, konmak, yerleşmek ve yüksek bir yerden inmek manasına gelen نزل/nzl kökünden müştaktır.¹ Kur'ân'da *nüzûl* (نَزَلَ) kelimesinin yanı sıra aynı köke ait *inzâl* (أَنْزَلَ) ve *tenzîl* (تَنْزِيلٌ) kelimelerinin de kelâm-ı ilâhînin Allah tarafından indirilişi bağlamında kullanıldığı görülmektedir.² Ancak Cenâb-ı Hak'ın kelâmının maddi bir şey/cisim gibi tasavvur edilerek somut bir mekândan başka bir mekâna intikal ettiği düşünölemeyeceğinden Kur'ân için söz konusu olan *nüzûl*'ün mecâzî bir kullanım olduğu ve i'lâm (bildirme) manasına geldiği ifade edilmiştir.³

Kur'ân-ı Kerîm hadiselerin vukuuna mütenasip bir şekilde Hz. Peygamber'e nâzil olmuştur. Esbâb-ı *nüzûl* rivayetleri onun hadisâta dolayısıyla zamana mütevakıf bir *nüzûl*'ünün göstergesidir. Ayrıca siyer ve tarih kitapları da bu peyderpey *nüzûle* şahitlik etmektedir. Söz konusu kaynakların serdettiği bilgiler göz ardı edilse dahi müşriklerin "Kur'ân ona bir defada topluca indirilmeli değil miydi?" (el-Furkân 25/32) şeklindeki itirazı, Kur'ân'ın Hz. Peygamber'e bir bütün halinde indirilmediğini açıkça ortaya koymaktadır.⁴ Buna mukabil Kur'ân'da, onun muayyen bir ay (Ramazan) ve hatta gecede (Kadir) indirildiğini ifade eden âyetler de bulunmaktadır. Kur'ân'ın hâdiselere bağlı olarak yirmi üç senede indirilmiş olması ile onun muayyen bir ay ve gecede indirildiğini beyan eden âyetlerin arası, bu âyetlerin Kur'ân'ın *nüzûl* aşamalarına işaret ettiğine dair bir izahla telif edilmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm tetkik edildiğinde onun *nüzûl* zamanından bahseden üç âyetin olduğu görülmektedir. Bunlar; شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ "Ramazan ayı, Kur'ân'ın indirildiği aydır." (el-Bakara 2/185), "Biz

¹ Râgıb el-İsfahânî Hüseyin b. Muhammed, "Nzl", *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân* (b.y.: Mektebetü Nezâr Mustafa el-Bâz, ts.), 2: 631; Semîn el-Halebî Ahmed b. Yusuf, "Nzl", *Umdetü'l-huffâz fi tefsîri eşrefi'l-elfâz*, nşr. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd (Beirut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996), 4: 163-164; İbn Manzûr Muhammed b. Mükerrrem, "Nzl", *Lisânu'l-Arab*, nşr. Abdullah Ali el-Kebîr (Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.), 49: 4399; Zürkânî Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1995), 1: 21, 37-38.

² Örneğin bk. Âl-i İmrân 3/3, 7; el-İsrâ 17/105; el-Kehf 18/1; eş-Şu'arâ 26/193; ez-Zümer 39/23; el-Hadîd 57/16.

³ Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 37-38.

⁴ Ayrıca bk. el-İsrâ 17/106.

onu (Kur'ân'ı) mübarek bir gecede indirdik." (ed-Duhân 44/3) ve *إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ* "Biz onu (Kur'ân'ı) Kadir gecesinde indirdik." (el-Kadir 97/1) âyetleridir. Bu âyetler Kur'ân'ın Kadir gecesinde indirildiğini, bu gecenin de Ramazan ayı içerisinde bulunan mübarek bir gece olduğunu açıkça göstermektedir.⁵ Nitekim Hz. Peygamber'den gelen rivayetlerde de Kadir gecesinin Ramazan ayı içerisinde bulunduğu sarahaten ifade edilmiştir.⁶

Kur'ân'ın Kadir gecesindeki nüzûlü sabit olmakla birlikte bu nüzûlün keyfiyeti hakkında muhtelif görüşler bulunmaktadır.⁷ Kur'ân'ın Hz. Peygamber'in yirmi üç senelik nübüvvet süresine yayılan bir inzâlî olduğu bilindiğine göre onun Kadir gecesinde indirilmesinin farklı bir nüzûlü ifade ettiği zikredilmiştir.⁸ Konu hakkında temelde iki görüş bulunmaktadır. Bunlardan ilki İbn Abbas (ö. 68/687) rivayetlerine dayanan ve Kur'ân'ın tek seferde *levh-i mahfûz*dan *semâ-i dünyâyâ* indirildiğini ifade eden görüş, diğeri ise âyetlerdeki 'indirdik', 'indirildi' ifadelerinin, indirmenin başladığına yorulması gerektiğini öne süren 'Âmir b. Şerâhîl eş-Şa'bî'nin (ö. 104/722)

⁵ Duhân ve Kadir sûrelerindeki ilgili âyetlerin siyâk ve sibâkları arasında mana mukayesesi yapma suretiyle 'leyle-i mübareke'nin 'leyle-i kadir'i ifade ettiğine dair bir çıkarım için bk. Fahreddîn er-Râzî Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-Gayb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 27: 238-239.

⁶ Buhârî, "Fazlu Leyleti'l-Kadr", 2; Müslim, "Sıyâm", 215. Öte yandan Kadir gecesinin Ramazan ayının dışında olmadığını vurgulayan merfû rivayetler de bulunmaktadır. Bk. Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn* (Kahire: Dâru'l-Haremeyn, 1997), 2: 624.

⁷ Kur'ân'ın inzâl edildiği gece olarak zikredilen 'leyle-i mübareke'nin (ed-Duhân 44/3) Şaban ayının ortasında bulunduğu dair rivayetler ile Kur'ân'ın Kadir gecesinde indirildiğini zikreden âyetleri telif etmek amacıyla Kadir gecesinin senelerin geçmesiyle aydan aya tedâvül ettiğine ve dolayısıyla Kur'ân'ın indirildiği sene 'leyle-i kadir'in Şaban ayının ortasına denk geldiğine dair kanaatler de serdedilmiştir. Bu kanaati öne sürenler *شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ* (el-Bakara 2/185) âyetindeki *الْقُرْآنُ* lafzının, Kur'ân'ın tamamını değil sadece oruçtan bahseden âyetleri ifade ettiğini öne sürmektedirler. Bk. Ebû Şâme el-Makdisî, Şihâbüddîn Abdurrahman b. İsmail b. İbrahim, *el-Mürşidü'l-vecîz ilâ 'ulûm tete'alleku bi'l-Kitâbi'l-'Azîz*, nşr. Tayyar Altıkulaç (Beyrut: Dâru Sâdir, 1975), 9-10. İbn Mes'ûd'dan gelen bir rivayette de Kadir gecesinin senenin tüm günlerinde olabileceği zikredilmektedir. Bk. İbnü'l-Cevzî Abdurrahman b. Ali, *Zadü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr* (b.y.: el-Mektebetü'l-İslâmî, ts.), 9: 183. İbnü'l-Arabî Bakara âyetinin Kur'ân'ın nüzûlünün Ramazan ayında olduğunu ifade ettiğini belirtmekte, Kur'ân'ın Ramazan ayı ve Kadir gecesini dışında bir nüzûlü olduğunu iddia edenleri de sert bir dille eleştirmektedir. İbnü'l-Arabî Muhammed b. Abdillâh, *Ahkâmu'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 4: 117.

⁸ Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 40.

görüşüdür.⁹ Şa'bî'ye göre el-Kadir 97/1. âyet Hz. Peygamber'e nazil olan ilk âyetlerin leyle-i kadirde indirildiğini, Kur'an'ın Ramazan ayında indiğini zikreden *شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ* (el-Bakara 2/185) şeklindeki âyet ise Hz. Peygamber'in Ramazan'daki *arzasını* ifade etmektedir.¹⁰ Ancak Mennâ' Halîl el-Kattân'ın (ö. 1420/1999) da zikrettiği üzere Kur'an'ın Kadir gecesinde *semâ-i dünyâyâ* cümleten indirildiği hakkındaki İbn Abbas rivayeti ile Şa'bî'nin kanaati arasında bir münafilik bulunmamaktadır. Zira Kur'an'ın Kadir gecesinde *semâ-i dünyâyâ* cümleten inzâli mümkün ve muhtemel olduğu gibi Hz. Peygamber'e yapılan müneccemen inzâlin Kadir gecesinde başlaması da mümkün ve muhtemeldir.¹¹ Nitekim Hz. Peygamber'e ilk vahyin Ramazan ayında inzivaya çekildiği (tehannüs) bir vakitte geldiği de bilinmektedir.¹² Öte yandan Şa'bî Kur'an'ın *semâ-i dünyâyâ* tek seferde nâzil olduğuna dair bilginin kendisine ulaştığını ifade ederek bu şekildeki bir

⁹ Mâverdî Ali b. Muhammed, *en-Nüket ve'l-uyûn*, nşr. Abdülmaksud b. Abdürrahim (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 6: 312; Zerkeşi Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru't-Türâs, ts.), 1: 228-229; Suyûtî Celaleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (b.y.: Vizâretü's-Şuûni'l-İslâmiyye, ts.), 1: 273-274. Muhammed b. İshak ve Ebû Süleyman ed-Dîmeşkî'nin de aynı kanaatte olduğu zikredilmektedir. Bk. İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1: 187; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 5: 91. Muhammed Abduh, Reşid Rıza, Subhi Salih ve Adnan Muhammed Zerzûr da Bakara, Duhân ve Kadir sûresinin ilgili âyetlerin nüzûlün başladığına işaret ettiği kanaatindedir. Bk. Muhammed Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr* (Kahire: Dâru'l-Menâr, 1947), 2: 161-162; Subhi es-Salih, *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1977), 50-51; Adnan Muhammed Zerzûr, *Ullûmu'l-Kur'ân medhal ilâ tefsîri'l-Kur'ân ve beyânü 'i'câzihî* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1981), 69-70. Bu ve benzer kanaatlerin, ilk Kur'an âyetlerinin Hz. Peygamber'in Ramazan ayında inzivâyâ çekildiği (tehannüs) bir vakitte indirilmesinden hareketle serdedildiği düşünülebilir. İbn Hacer Ahmed b. Ali, *Fethu'l-Bârî bi şerhi Sahîhi'l-İmâm Ebî Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî*, nşr. Abdulkadir Şeybe (Riyad: 2001), 1: 31-32. Bî'setin Rebûlevvel ayında olduğuna dair bilgilerle ilk âyetlerin Ramazan ayında indirildiğine dair bilgiler arasında herhangi bir uyumsuzluk yoktur. Zira nübüvvetin ilk altı ayının sadık rüyalarla geçtiği bilinmektedir. Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 8: 632; Suyûtî, *İtkân*, 1: 279.

¹⁰ Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kurân ve me'âlimuhû ve âdâbuhû* (Mağrib: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1995), 2: 203; Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, nşr. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî (b.y.: Dâru Hicr, ts.), 24: 543; Celaleddîn es-Suyûtî Abdurrahman b. Ebî Bekr, *ed-Dürü'l-mensûr fî't-tefsîri bi'l-me'sûr* (Kahire: Merkezü Hecr li'l-Buhus ve'd-Dirasatî'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 2003), 2: 235.

¹¹ Mennâ' Halîl el-Kattân, *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (Kâhire: Mektebetü Vehbe, 2000), 98, 100. Buna mukabil Zürkânî Kur'an'ın 'leyle-i kadir' de inmeye başladığı kanaatinin, onun Kadir gecesinde 'beytü'l-izze'ye cümleten indirildiğini inkâr kabilinden olduğunu ifade etmektedir. Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 41. Sehâvî de Kadir sûresi âyetinin iki inişi de şamil olduğunu ifade etmektedir. Bk. Sehâvî Ali b. Muhammed, *Cemâlü'l-kurrâ ve kemâlü'l-ikrâ'* (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, ts.), 1: 160.

¹² İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1: 31-32.

nüzûlü inkâr etmemekte sadece Kur'ân'ın nüzûlünü konu eden âyetlerdeki inzâli farklı şekilde tefsir etmektedir.¹³

Kur'ân'ın nüzûlünden bahseden rivayetleri onun nüzûl aşamaları olarak tertip ettiğimizde *levh-i mahfûz*, *semâ-i dünyâ* ve Hz. Peygamber'e nüzûl şeklindeki safhalar tebellür etmektedir. Nitekim Zürkânî (ö. 1367/1948) de *Menâhilü'l-'irfân* adlı eserinde bu şekilde bir tasnif yapmıştır.¹⁴ Öte yandan Kur'ân'ın levh-i mahfûzdaki varlığı (el-Bürûc 85/21-22), Kadir gecesindeki nüzûlü (el-Bakara 2/185, ed-Duhân 44/3, el-Kadir 97/1) ve Hz. Peygamber'e peyderpey indirilişi (el-İsrâ 17/106, el-Furkân 25/32-33) Kur'ân tarafından da beyan edilmektedir.¹⁵

1. KUR'ÂN'IN LEVH-İ MAHFÛZ'A NÜZÛLÜ

Arapça'da *levh*/لوح muhtelif malzemeden mamul yassı ve enli şeylere verilen addır. Yassı tahta ve üzerine yazı yazılmış kürek kemiği *levh* olarak isimlendirilir. Hz. Nuh'un gemiyi inşa için kullandığı temel malzeme Kur'ân'da, *levh* kelimesinin çoğulu olan *elwâh* şeklinde zikredilmektedir (el-Kamer 54/13). Hz. Musa'ya verilen Tevrat tabletleri de aynı şekilde isimlendirilmiştir (el-A'râf 7/145, 150, 154). Dolayısıyla *levh-i mahfûz* tabiri "muhafaza edilmiş/korunmuş levha" manasındadır. *Levh* kelimesinin söz konusu dünyevî kullanımları ile Kur'ân'ın oradaki varlığı dikkate alındığında *levh-i mahfûz*un bir takım bilgileri muhafaza eden bir yapıda olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim *levh-i mahfûz*, ilâhî kitapların asıllarının yanı sıra mahlûkatın tüm bilgisini içeren ve şeytanların nüfuzuna karşı korunmuş yazılı bir levha şeklinde tarif edilmiştir.¹⁶

Kur'ân'ın *levh-i mahfûz*daki varlığına işaret eden *بَلْ هُوَ قُرْآنٌ مَّجِيدٌ . فِي لَوْحٍ مَّخْفُوظٍ* "Hakikatte o (yalanladıkları, aslı) levh-i mahfûzda bulunan şerefli

¹³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3: 191, 24: 543.

¹⁴ Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1: 39-42.

¹⁵ Zerkeşi, *Burhân*, 1: 228; Suyûtî, *İtkân*, 1: 268-275.

¹⁶ Râgıb el-İsfahânî, "LvH", *Müfredât*, 2: 587-588; İbn Manzûr, "LvH", *Lisânü'l-Arab*, 45: 4095; Zeki Duman, "Levh-i Mahfûz ve Kur'an", *Marife* 8/1 (2008): 18-20, 23-32. 'Mahfûz (مَخْفُوظ)' kelimesi merfû okunmak suretiyle bir önceki âyette zikredilen 'Kur'ân' lafzının sıfatı da yapılmıştır. Bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 24: 286. Levh-i mahfûz hakkında bilgi veren bazı rivayetler için bk. İbn Kesîr İsmâil b. Ömer, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* (Riyad: Dâru Tîbe, 1999), 8: 373.

Kur'ân'dır." (el-Bürûc 85/21-22) şeklindeki âyet,¹⁷ onun bir bütün halinde öncelikle *levh-i mahfûza* indirildiğine dair bir kanaati intaç etmiştir. Zürkânî Kur'ân'ın nüzûl aşamalarının ilki olarak onun *levh-i mahfûza* indirilişini zikretmektedir.¹⁸ Ancak Kur'ân'ın insanlara inzâl edilmesinin i'lâm manasına gelmesi gibi onun *levh-i mahfûza* inzâlini de isbât (sabitleme/kaydetme) şeklinde anlamak gerekmektedir. Cenâb-ı Hakk'ın kelâmı olan Kur'ân'ın *levh-i mahfûza* kaydı ile gerçekleşen intikal, onun ilk mertebesi olması hasebiyle, nüzûl olarak tesmiye edilmiştir.¹⁹ Kur'ân'ın *levh-i mahfûza* kaydının ne zaman ve ne surette olduğu ise ancak Allah tarafından bilinmektedir.²⁰

Kur'ân'ın *levh-i mahfûza* kaydedilmesinin hikmeti, *levh-i mahfûzun* varlığının hikmeti ile örtüşmektedir. Zira olmuş ve olacak her bir şeyin *levh-i mahfûz*daki kaydı Kur'ân ve diğer kitapların kaydını da gerekli kılmaktadır. *Levh-i mahfûzun* var olma hikmeti ihata edilemezse de olmuş ve olacak her bir şeyin meydana gelmeden evvel kaydedilmiş olması, Cenâb-ı Hakk'ın ilminin her şeyi kapsadığını ve O'nun bilgisi dışında kâinatta hiçbir şeyin vücuda gelemeceğini işaret etmektedir.²¹

¹⁷ 'Levh-i mahfûz'a işaret eden diğer bazı âyetler için bk. er-Ra'd 13/39, ez-Zuhuf 43/1-4, el-Vâkı'a 56/77-80.

¹⁸ Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 39-40. Ayrıca bk. Mennâ' Halîl el-Kattân, *Mebâhis*, 99-100; Duman, "Levh-i Mahfuz ve Kur'ân", 31-32.

¹⁹ Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 37-40; Zeki Duman, "Kalamullah'ın Levh-i Mahfuz'dan Cibril'e İntikali ve Hz. Peygamber'e İnzali", *İslamî İlimler Dergisi* 5/1 (2010): 43.

²⁰ Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 39. Kur'ân'ın 'levh-i mahfûz'a kayıt zamanı ile ilgili bir değerlendirme için bk. Duman, "Levh-i Mahfuz ve Kur'an", 32-33.

²¹ Mevlüt Güngör, "Kur'ân'ın Peyderpey İndirilmesindeki Hikmetler", *Diyanet Dergisi* 24/3 (1988): 4-5. Âlûsî, 'levh-i mahfûz'a imanın gerekli, mahiyeti ve yazım keyfiyetini araştırmanın ise lüzumsuz olduğunu ifade etmektedir. Mahmud el-Âlûsî el-Bağdâdî, *Rûhu'l-meânî fi tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-sebi'l-mesânî* (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 30: 94. Nasr Hamid Ebu Zeyd, Kur'ân'ın 'levh-i mahfûz'daki varlığına dair telakkinin metin-olgu ilişkisini nefyettiği kanaatindedir. Duman, kaleme aldığı bir çalışmada Nasr Hamid'in bu görüşünü ele alarak tenkit etmektedir. Bk. Nasr Hamid Ebu Zeyd, *İlahî Hitabın Tabiatı*, trc. Mehmet Emin Maşalı (Ankara: Kitabiyat, 2001), 127-132; Duman, "Levh-i Mahfuz ve Kur'an", 38-41. Kur'ân'ın 'levh-i mahfûz'daki varlığı ve 'semâ-i dünyâ'ya toplu halde indirilmesinin kabul edilmesi durumunda ortaya bazı çelişik durumların çıkacağını ifade eden diğer kanaatler için bk. Abdurrahman Ateş, "Tefsir Geleneğinde Levh-i Mahfuz Düşüncesi", *İslamî Araştırmalar Dergisi* 16/3 (2003): 400-404; Mücteba Altındaş, "İlahi Hitabın Nüzul Aşamaları", *Diyanet İlmî Dergi* 50/2 (2014): 51-55.

2. KUR'ÂN'IN LEVH-İ MAHFÛZ'DAN SEMÂ-İ DÜNYÂ'YA NÜZÛLÜ

Kur'ân'ın nüzûl keyfiyetine dair İbn Abbas'tan gelen rivayetlerin çoğu Kur'ân'ın *levh-i mahfûz*dan *semâ-i dünyâyâ* tek seferde indirildiğini belirtmektedir. Ancak -ilerleyen sayfalarda da görüleceği üzere- bazı rivayetlerde inzâlin, nübüvvet senelerinin Kadir gecelerinde klasörler halinde yapıldığı da zikredilmektedir. Nitekim Mukâtil b. Süleyman bu yönde bir tercihte bulunmakta ve Kur'ân'ın *levh-i mahfûz*dan *semâ-i dünyâyâ* nüzûlünün klasörler halinde olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla Kur'ân'ın ikinci aşamasını teşkil eden bu nüzûl şeklini onun *cümleten* ve *klasörler halinde* nüzûlü şeklinde iki başlık altında ele alabiliriz. Ancak yeri gelmişken ilgili başlıklara geçmeden önce *semâ-i dünyâ* terkinin manasına değinmek istiyoruz.

Gökyüzünün yedi kat şeklinde düzenlenerek *yedi semânın* oluşturulduğu âyetlerde ifade edilmiştir.²² Aslı السماء الدنيا olan *semâ-i dünyâ* terkihi, *dünyâ* kelimesinin *semânın* sıfatı olması hasebiyle, *en yakın semâ/gök* manasına gelmektedir. Bu yakınlık, *arza* (yeryüzüne) yakın olmayı ifade etmektedir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de de terkip bu şekilde kullanılmakta ve yıldızlarla (mesâbîh, kevâkib) tezyin edilen semânın, *es-semâü'd-dünyâ* (en yakın gök) olduğu zikredilmektedir (es-Sâffât 37/6, Fussilet 41/12, el-Mülk 67/5).²³ Bu bakımdan Kur'ân'ın *semâ-i dünyâyâ* tek seferde indirildiğini belirten rivayetler, onun *arza en yakın semâyâ* yani yıldızlar menzilesine indirildiğini ifade etmektedir. İbn Abbas'tan gelen bazı rivayetlerde de

²² İlgili âyetler için bk. el-Bakara 2/29, el-İsrâ 17/44, el-Mü'minûn 23/86, Fussilet 41/12, et-Talâk 65/12, el-Mülk 67/3, Nûh 71/15. Ayrıca bk. el-Mü'minûn 23/17, en-Nebe' 78/12.

²³ Râgıb el-İsfahânî, "Dnv", *Müfredât*, 1: 229-230; Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Umut Matbaası, ts.), 6: 430-431. Kur'ân'ın nüzûlünden bahseden bazı rivayetlerde söz konusu tabirin السماء الدنيا şeklinde kaydedildiği de görülmektedir (Hâkim, *Müstedrek*, 2: 623). Ancak diğer rivayetlerin (Hâkim, *Müstedrek*, 2: 266) şahitliği dikkate alındığında terkinin aslının السماء الدنيا olduğu söylenebilir. Nitekim Kur'ân'da 'dünyâ' kelimesi coğrafi bir isim olarak değil, içinde bulunduğumuz hayatı (en yakın hayat) tavsif eden zamanî bir kavram olarak zikredilmektedir. Bu bakımdan kelimenin 'dünyâ' şeklindeki yalın kullanımının, الحياة الدنيا 'dünyâ hayat/en yakın hayat' terkinini karşıladığı anlaşılmaktadır. Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1: 335; Süleyman Uludağ, "Dünya", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994) 10: 22. Kelimelerin kullanımları için bk. Abdülbaki, "Hy", *el-Mu'cemu'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2001), 275-276; "Dnv", 322-324.

Kur'ân'ın Kadir gecesinde *en yüksek semâdan* (السماء العليا), *semâ-i dünyâdaki beyt-i izzet* (بيت العزة) yahut *beyt-i ma'mûra* (البيت المعمور) indirildiği zikredilmektedir.²⁴

2.1. Kur'ân'ın Levh-i Mahfûz'dan Semâ-i Dünyâ'ya Tek Seferde Nüzûlü

Kur'ân'ın *semâ-i dünyâya* inzâl edildiğine dair bilgi, Haricîlerin önde gelen isimlerinden Atıyye b. el-Esved'in (ö. 75/694) İbn Abbas'a yönelttiği soru vesilesiyle gündeme gelmiştir. İlgili rivayet şu şekildedir: "Atıyye b. el-Esved, İbn Abbas'a 'Kur'ân şevval, zilkade, zilhicce, muharrem gibi (sene içerisindeki çeşitli) aylarda indirildiği halde Allah Teâlâ'nın 'Ramazan ayı, Kur'ân'ın indirildiği aydır.' (el-Bakara 2/185), 'Biz onu (Kur'ân'ı) Kadir gecesinde indirdik.' (el-Kadir 97/1), 'Biz onu (Kur'ân'ı) mübarek bir gecede indirdik.' (ed-Duhân 44/3) şeklindeki ifadeleri hakkında kalbime bir şüphe düştü?' deyince İbn Abbas 'Kur'ân Ramazan ayında, mübarek bir gece olan Kadir gecesinde tek seferde indirildi. Daha sonraki ay ve günlerde ise peş peşe gelen kısımlar halinde indirildi.' demiştir.²⁵ Hâkim'in *Müstedrek*'inde

²⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3: 188-189, 190, 22: 359-360, 24: 543; Hâkim, *Müstedrek*, 2: 266, 267, 623-624; Suyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr*, 2: 233; 15: 533. Vâkı'a sûresi 75. âyetinde (فَلَا أُقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ) zikredilen 'mevâkı-ı nücûm'un yıldızların sukûtu, yer değiştirmesi suretiyle semâda kaybolmasını ifade ettiğine dair tefsirler için bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 22: 360-361. İbn Abbas'ın Kur'ân'ın nüzûl keyfiyeti bağlamında Vâkı'a âyetini delil getirmesi, âyetteki النُّجُوم kelimesini Kur'ân kısımlarına, مواقع kelimesini ise bu kısımların iniş zamanlarına yorması hasebiyle olduğu ifade edilmiştir. Bk. Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-vecîz*, 17-18. Elmalılı Hamdi Yazır da âyetteki 'nücûm'u yıldızlar şeklinde anlamaktansa Kur'ân âyetleri/kısımları şeklinde anlamının daha doğru olacağı kanaatindedir. Bk. Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 7: 411. 'Beyt-i ma'mûr' tabiri et-Tûr 52/4. âyette de yer almaktadır. Söz konusu 'beyt'in yedinci semâ, 'beyt-i izzet'in ise 'semâ-i dünyâ'da Kâbe'nin hizasında bulunan mabetler olduğu ve her semada meleklerin ibadet ettiği bir 'beyt'in bulunduğu bazı sahih rivayetlerde zikredilmektedir. İbn Kesîr, *Tefsîr*, 7: 427-428.

²⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3: 191-192; Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *el-Esmâ' ve's-Sifât* (b.y: Mektebetü't-Tev'iyeti'l-İslâmiye, 2015), 2: 622; Suyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr*, 2: 232-233; Mustafa Öz, "Atıyye b. Esved", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4: 63. İbn Abbas'ın söz konusu rivayette yer alan 'على مواقع النجوم' ifadesi -metinde zikrettiğimiz gibi- parçalar halinde peşi sıra inzâl edilmesi şeklinde açıklanmıştır. Bk. Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-vecîz*, 11. اِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ (el-Kadir 97/1) âyetinin Kur'ân'ın Kadir gecesinde tek seferde indirildiğini ifade ettiği kabul edildiğinde, 'indirdik' şeklinde mazi fiille kurulan bu cümle ile bu cümlenin de dâhil olduğu Kur'ân'ın tek seferde nüzûlü arasında bir tenakuzun bulunup bulunmadığına dair mukadder bir soru, اِنزَلْنَاهُ ifadesinin 'Kur'ân'ın inzâlini takdir ettik, irade ettik, diledik' manasına gelmesi yahut 'indirdik' manasındaki mazi fiilin 'indireceğiz' şeklindeki muzari fiil manasında olması ile cevaplanabilir. Muzari yerine mazi fiilin seçilme

yer alan bir başka İbn Abbas rivayetine göre de Kadir sûresinin ilk âyeti Kur'ân'ın Kadir gecesinde *semâ-i dünyâyâ* cümleten nâzil olduğuna, وَلَا يَأْتُونَكَ بِمَثَلٍ إِلَّا جِئْنَاكَ بِالْحَقِّ وَأَحْسَنَ تَفْسِيرًا “Onların sana getirdikleri hiçbir temsil yoktur ki, (onun karşılığında) sana doğrusunu ve daha açığını getirmeyelim.” (el-Furkân 25/33) ve “فَرَأَيْنَا فَزَفَيْنَاهُ لِتَقْرَأَهُ عَلَى النَّاسِ عَلَى مُكْثٍ وَنَزَّلْنَا تَنْزِيلًا” “Biz onu, Kur'ân olarak, insanlara dura dura okuyasın diye (âyet âyet, sûre sûre) ayırdık; ve onu peyderpey indirdik.” (el-İsrâ 17/106) âyetleri ise Kur'ân'ın Hz. Peygamber'in irtihaline kadar ceste ceste indirildiğine işaret etmektedir.²⁶

Ulemânın çoğu Kur'ân'ın nüzûl vaktinden bahseden âyetler bağlamında İbn Abbas'tan gelen söz konusu rivayetleri zikretmekte ve bu rivayetleri esas alarak Kur'ân'ın *levh-i mahfûz*dan *semâ-i dünyâyâ* bir bütün halinde indirildiği kanaatini taşımaktadır.²⁷ Kur'ân'ın Ramazan'ın yirmi dördüncü gecesini indirildiğini zikreden merfû rivayetler de onun *levh-i mahfûz*dan *semâ-i dünyâyâ* indirildiği zamanı işaret ettiği şeklinde yorumlanmıştır.²⁸ Bununla birlikte Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721), Dahhâk b. Müzâhim (ö. 105/723) ve Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ

sebebi ise; mazi fiil formunun ilgili fiilin mutlak surette gerçekleşeceğini göstermesi ve Kur'ân'ın muhatapları açısından cümleten nüzûlün müneccemen nüzûle olan evveliyetidir. Ayrıca bu mukadder suâl Kâdir sûresi âyeti dışında el-Hicr 15/9, el-İsrâ 17/9, el-Enbiyâ 21/50, ed-Duhân 44/3 gibi âyetler için de söz konusu olabilir. Bk. Sehâvî, *Cemâlu'l-kurrâ*, 1: 156; Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-vecîz*, 27.

²⁶ Hâkim, *Müstedrek*, 2: 266. İbn Abbas'ın İsrâ âyetindeki فَرَقْنَاهُ ifadesini فَرَقْنَاهُ şeklinde ر harfinin şeddesiyle okuduğu ve bu şekilde ifadenin Kur'ân'ın 'kısm kısım, âyet âyet, kıssa kıssa' indirildiği manasına geldiği zikredilmektedir. Bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 15: 114, 115-116. Bir başka rivayette İbn Abbas وَرَقْنَا تَنْزِيلًا به فَوَادِكْ لِنُنَبِّتَ بِه فَوَادِكْ وَرَقْنَا تَنْزِيلًا ‘Kâfirlik edenler: Kur'ân ona bir defada topluca indirilmeli değil miydi? dediler. Biz onu senin kalbine iyice yerleştirmek için böyle yaptık (parça parça indirdik) ve onu tane tane (ayırarak) okuduk.’ (el-Furkân 25/32) şeklindeki âyeti de Kur'ân'ın Hz. Peygamber'e indirilişindeki tadrîci ifade ettiğine delil getirmektedir. Bk. Hâkim, *Müstedrek*, 2: 266, 623-624.

²⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3: 188-192; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 8: 632; Zerkeşî, *Burhân*, 1: 228; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 1: 501; Suyûtî, *İtkân*, 1: 268; Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 40; Mennâ' Halîl el-Kattân, *Mebâhis*, 98. Suyûtî eserine aldığı ve Kur'ân'ın tek seferde 'semâ-i dünyâyâ'ya nâzil olduğunu zikreden İbn Abbas rivayetlerinin sahîh olduğunu kaydetmektedir. Bk. Suyûtî, *İtkân*, 1: 268-270.

²⁸ Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfât*, 2: 616-618; Suyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr*, 2: 231-233. Kur'ân'ın Ramazan'ın yirmi dördüncü gecesini indirildiğine dair rivayet, Kur'ân'ın Hz. Peygamber'e indirildiği sene Kadir gecesinin Ramazan'ın yirmi dördüne denk gelmesi ile de açıklanmıştır. Bk. Suyûtî, *İtkân*, 1: 278.

الْقُرْآنُ (el-Bakara 2/185) âyetindeki الْقُرْآنُ lafzının, Kur'ân'ın tamamını değil orucun farziyeti hakkındaki âyetleri ifade ettiği kanaatindedir.²⁹

2.2. Kur'ân'ın Levh-i Mahfûz'dan Semâ-i Dünyâ'ya Klasörler Halinde Nüzûlü

Kur'ân'ın Ramazan ayında bulunan Kadir gecesinde indirildiğini ifade eden âyetlerin (el-Bakara 2/185, el-Kadir 97/1, ed-Duhân 44/3), nübüvvet senelerine ait Kadir gecelerinde ilgili senede indirilmesi takdir olunan Kur'ân kısmının nüzûlünü ifade ettiğine dair kanaatler de bulunmaktadır. Mukâtil b. Süleyman, Ebu Abdullah el-Halîmî (ö. 403/1012) ve Mâverdü'nin bu kanaatte olduğu zikredilmektedir.³⁰

Mukâtil b. Süleyman *Tefsîr'*inde, Kur'ân'ın *levh-i mahfûz*dan *semâ-i dünyâ*da bulunan yazıcı *sefere* meleklerine yirmi ayda/gecede indirildiğini, Cibrîl'in ise Kur'ân'ın bir senede indirilecek kısmını bu meleklerden yirmi Kadir gecesinde alıp Hz. Peygamber'e yirmi senede getirdiğini ifade etmektedir. Bu durumda da söz konusu kısımların hepsi, dolayısıyla Kur'ân'ın tamamı Kadir gecesinde inmiş olmaktadır.³¹ Mukâtil bu kanaatini

²⁹ İbn Ebî Hâtim Abdurrahman b. Muhammed, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* (Riyad: Mektebetü Nezâr Mustafa el-Bâz, 1997), 1: 311; Mâverdü, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 1: 240; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1: 187; Râzî, *Mefâtilhu'l-gayb*, 5: 92; Suyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr*, 2: 235. İbn Kesîr bu gibi kanaatlerin garip olduğunu ifade etmektedir. İbn Kesîr, *Tefsîr*, 1: 502. İbn Atıyye'nin el-Bakara 2/185. âyetin tefsirinde evvela Dahhak'ın kanaatini verip ikincil bir görüş olarak Kur'ân'ın nüzûlünün Ramazan'da başlamasını zikretmesi ve Kur'ân'ın tek seferde nâzil olduğunu zikreden İbn Abbas rivayetini sona bırakması, onun ilgili âyetin Kur'ân'ın cümleten indirildiğini ifade etmediği kanaatinde olduğuna yorulabilir. Bk. İbn Atıyye Abdülhak b. Gâlib el-Endelüsi, *el-Muharreru'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, nşr. Abdüsselam Abdüşşafi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 1: 254. İbn Atıyye'nin Duhân âyeti tefsirinde de Kur'ân'ın Kadir gecesindeki nüzûlünü, nüzûlün başlangıcı olarak ifade edip cumhûrun bu kanaatte olduğunu söylemesi ve Kur'ân'ın Kadir gecesinde toptan inişini sona bırakması da bunu teyid etmektedir. Bk. İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 5: 68. Kadir sûresi tefsirinde de Kur'ân'ın 'semâ-i dünyâ'ya toptan indirilmesi ile Kadir gecesinde indirilmeye başlaması görüşlerini zikretmektedir. Bk. İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 5: 504.

³⁰ Zerkeşî, *Burhân*, 1: 228-229; Suyûtî, *İtkân*, 1: 272-273; Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 41. Bazı kaynaklarda Mukâtil şeklinde belirtilen kişinin, tefsirinde aynı kanaati zikretmesi sebebiyle, Mukâtil b. Süleyman olduğu anlaşılmaktadır. Bu bakımdan söz konusu kanaatin Mukâtil b. Hayyân'a nispeti hatalı görülmüştür. Bununla birlikte Mukâtil b. Hayyân'ın da aynı kanaatte olması mümkündür. Bk. Suyûtî, *İtkân*, 1: 273; Hâzım Saîd Haydar, *'Ulûmu'l-Kur'ân beyne'l-Burhân ve'l-İtkân* (Medine: Dâru'z-Zemân, 1420/1999), 188.

³¹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, nşr. Abdullah Mahmud Şehhâte (Beyrut: Müessesetü't-Tarihî'l-Arabî, 2002), 1: 161, 3: 817, 4: 771. Bazı rivayetlerde Kur'ân'ın, nübüvvet senelerinin Kadir gecelerinde indirildiği ifade edilirken yirmi nübüvvet senesine ait yirmi

serdederken herhangi bir rivayeti kaynak olarak göstermemektedir. Mennâ' Halîl el-Kattân da sadedinde bulunduğumuz başlığın müfessirlerin içtihadına dayandığını ve delilinin bulunmadığını öne sürmektedir.³² Ancak gayba müteallik böyle bir bilginin içtihat veya re'y ile serdedilemeyeceği açıktır. Bu bakımdan Mukâtil'e, Mâverdî'nin Kadir sûresi tefsirinde zikrettiği "Kur'ân Ramazan'da mübârek Kadir gecesinde *levh-i mahfûz*dan *semâ-i dünyâ*daki yazıcı melekler olan *sefere-i kirâma* indirilmiş, daha sonra bu melekler yirmi gecede Cebrâil'e ve Cebrâil de yirmi senenin çeşitli ay ve günlerinde Hz. Peygamber'e Kur'ân'ı intikal ettirmiştir." şeklindeki bir İbn Abbas rivayeti kaynaklık etmiş olmalıdır.³³ Mâverdî'nin zikrettiği bu rivayetten -Mukâtil'in beyanından farklı olarak- Kur'ân'ın *levh-i mahfûz*dan *semâ-i dünyâ*daki *sefere* meleklerine cümleten indirildiği anlaşılmaktadır. Bu sebeple söz konusu rivayetin, Kur'ân'ın cümleten indirilmesi ile onun *sefere* melekleri tarafından Cebrâil'e yirmi gecede indirilmesine dair rivayetler dışında üçüncü bir rivayet yahut iki rivayetin arasını telif eden bir bilgi olarak ele alınabileceği ifade edilmiştir.³⁴

Ebû Abdillâh el-Halîmî de Mukâtil'in kanaatini *sefere* meleklerini zikretmeden serdetmektedir.³⁵ Halîmî'nin kanaatine de Kur'ân'ın, nübüvvet senelerinin Kadir gecelerinde Hz. Cebrâil'e klasörler halinde indirildiğini belirten ancak *sefere* meleklerini zikretmeyen rivayetlerin kaynaklık ettiği söylenebilir. Söz gelimi İbn Cüreyc (ö. 150/767) kanalıyla İbn Abbas'tan gelen bir rivayet şöyledir: "Kadir gecesinde Kur'ân'dan o sene indirilecek kadarı yedinci kat gökten *semâ-i dünyâ*da bulunan Cebrâil'e indirilir, o da Hz. Peygamber'e Allah Teâlâ'nın indirmesini emrettiği kadarını indirirdi."³⁶ Nitekim Halîmî de kanaatini serdederken rivayetlerden hareket ettiğini beyan etmektedir.³⁷ Ancak bu gibi rivayetlerde Kur'ân'ın *semâ-i dünyâ*da bulunan Hz. Cebrâil'e indirildiği belirtilmekle birlikte bu indirmenin ne

Kadir gecesini zikredilmektedir. Rivayetlerdeki yirmi sayısı, Mekke döneminde vahyin devam ettiği senelerle alakalı bir ihtilaftan kaynağını almaktadır. Nübüvvet senelerinin sayısına dair malumat Kur'ân'ın Hz. Peygamber'e inzâline dair başlıkta zikredilecektir.

³² Mennâ' Halîl el-Kattân, *Mebâhis*, 98.

³³ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, 6: 311. İbn Ebî Necîh'ten gelen benzer bir bilgi için bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 1: 311.

³⁴ Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-vecîz*, 19-20.

³⁵ Hüseyin b. Hasan el-Halîmî, *el-Minhâc fî Şu'abi'l-Îmân* (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1979), 2: 235, 375-376.

³⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3: 191; Suyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr*, 2: 234-235.

³⁷ Halîmî, *Minhâc*, 2: 235, 375-376.

surette gerçekleştirildiğinin zikredilmemesi, önceki rivayetlerde zikredilen yazıcı *sefere* meleklerinin bu rivayetler için de söz konusu olabileceğini akla getirmektedir. Öte yandan Abese sûresinin 11-16. âyetlerinde zikredilen *seferenin* de vahyi *levh-i mahfûzdan* istinsah eden elçi melekler olduğuna dair tefsirler bulunmaktadır.³⁸

Kur'ân'ın klasörler halindeki nüzûlüne dair kanaat bazı âlimler tarafından eleştiriye tabi tutulmuştur. İbn Hacer (ö. 852/1449) Kur'ân'ın o sene indirilecek kadarının klasör halinde nâzil olması kanaatini *garip* olarak nitelmiş, İbnü'l-Arabî ise -Kur'ân'ın *levh-i mahfûzdan semâ-i dünyâyâ* indirildiğini kabul etmekle birlikte- *seferenin* Kur'ân'ı nübüvvet senelerinin Kadir gecelerinde Cebrâil'e intikal ettirdiğine dair görüş serdedenleri, Allah ile Cebrâil arasında bir vasita olmadığını öne sürerek cahillikle itham etmiştir.³⁹ İbn Abbas'tan gelen bazı rivayetlerde de *sefere* melekleri söz konusu edilmeden Kur'ân'ın Cebrâil'e bir bütün olarak indirildiği, onun da emredildiği kadarını Hz. Peygamber'e getirdiği ve hatta Kur'ân'ı *semâ-i dünyâda* bulunan *sefere* meleklerine Hz. Cebrâil'in imlâ ettirdiği zikredilmektedir.⁴⁰

Kur'ân'ın cümleten ve klasörler halinde nâzil olduğunu ifade eden rivayetler, onun Hz. Peygamber'e inzâlından evvel *semâ-i dünyâyâ* indirildiği hususunda birleşmektedir. Kur'ân'ın doğrudan *levh-i mahfûzdan* Hz. Peygamber'e indirilmesi mümkün iken *semâ-i dünyâyâ* nâzil olması

³⁸ Bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 24: 109; Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl*, nşr. Adil Ahmed Abdülmevcud (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1998), 6: 315; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 30: 42; Duman, "Kelamullah'ın Levh-i Mahfuz'dan Cibril'e İntikali", 52-60, 76, 89. Cebrâil'in vahyin nüzûlünü tek başına gerçekleştirmediği bazı âyet ve rivayetlerden anlaşılmaktadır. Vahyin nüzûl/ilkâsında Hz. Cebrâil'e yardım/refakat eden 'râsîd' meleklerin varlığı el-Cinn 72/27. âyette haber verilmektedir. Ayrıca Fâtiha, En'âm, Yûnus, âyetü'l-kürsî gibi bazı sûre ve âyetlerin çok sayıda melekten müteşekkil bir kortej/muhafız alayı eşliğinde indirildiği de zikredilmektedir. Bk. Suyûtî, *İtkân*, 1: 247-250.

³⁹ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 4: 427; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 8: 632-633. İbn Atıyye'nin de Kadir sûresi tefsirinde Kur'ân'ın yirmi gecede indirildiğine dair kanaatlerden sarf-ı nazar ettiği görülmektedir. İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 5: 504.

⁴⁰ Bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3: 191; Suyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, 13: 248; Muhammed b. Yakub el-Fîrûzâbâdî, *Tenvîru'l-mikbâs min tefsîri İbn Abbâs* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992), 31. Ayrıca bk. Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi'u li ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-mübeyyinu limâ tedammenehû mine's-sünneti ve âyi'l-Furkân*, nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006), 22: 390. Kur'ân'ın nüzûlü ile ilgili bir çalışma kaleme alan Mevlüt Güngör'ün de Kur'ân'ın nübüvvet senelerinin Kadir gecelerinde inmesini uzak bir tevîl olarak değerlendirdiği görülmektedir. Güngör, "Kur'ân'ın Peyderpey İndirilmesindeki Hikmetler", 7.

Kur'ân'ın ve Hz. Peygamber'in yüceltilmesi ile ilişkilendirilmiştir. Bu yüceltme hem nâzil olan Kur'ân'ın hem de Kur'ân'ın nâzil olacağı Hz. Peygamber'in yedi semâ sakinlerine duyurulması ve Kur'ân'ın nüzûlünün diğer kitapların nüzûlünden farklı kılınması itibariyledir.⁴¹ Âyetlerde Kur'ân'ın *semâ-i dünyâyâ* nüzûlünden doğrudan bahsedilmemesi, hikmetinin de Hz. Peygamber'e nüzûlden önceki safha ile alakalı olabileceğini akla getirmektedir. Dolayısıyla insanın bilgi ve tecrübesinin erişemeyeceği bir alan ve zaman hakkında zikredilen kanaatlerin zandan öteye geçemeyeceği açıktır.

Kur'ân'ın *semâ-i dünyâyâ* indirildiğine dair rivayetlerin İbn Abbas'tan geldiği görülmektedir. İbn Abbas'ın gayba ait bu bilgiyi kendi reyini ile serdettiğini söylemek zordur. Sahabîlerin içtihatla elde edilmesi mümkün olmayan bilgileri Hz. Peygamber'den almış olmaları kuvvetle muhtemeldir. Dolayısıyla Kur'ân'ın *semâ-i dünyâyâ* nüzûlünden bahseden yegâne kişi İbn Abbas'ın bu bilgiyi Hz. Peygamber'den öğrenmiş olduğu söylenebilir. Zürcânî söz konusu rivayetlerin -İsrâiliyâta istinat etmediğinden de hareketle- hükmen merfû olduğunu ifade etmektedir.⁴² Nitekim kendisine Kur'ân'ın nüzûlü hakkındaki soruyu yönelten Atıyye b. el-Esved'e İbn

⁴¹ Sehâvî, *Cemâlü'l-kurrâ*, 1: 153-155; Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-vecîz*, 24; Zerkeşî, *Burhân*, 1: 230; Mennâ' Halîl el-Kattân, *Mebâhis*, 99. Ebû Şâme Kur'ân'ın 'semâ-i dünyâyâ' indirilmek suretiyle meleklerle son nebî ve son kitabın nüzûlünün bildirilmesini, Allah Teâlâ'nın Hz. Âdem'i yaratmadan evvel meleklerle *إني جاعل في الأرض خليفة* "Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım." şeklindeki ilâma benzetmektedir. Yine o Kur'ân'ın 'semâ-i dünyâyâ' nüzûlünün bîsetten önce yahut sonra meydana gelmiş olabileceğini, ancak önce olmasının daha muhtemel bulunduğunu ve bunun meleklerle son nebi dolayısıyla son ümmetin zühurunun yaklaştığını haber verme kabilinden olduğunu da ifade etmektedir. Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-vecîz*, 25.

⁴² Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 41. Ayrıca bk. Güngör, "Kur'ân'ın Peyderpey İndirilmesindeki Hikmetler", 7. Muhammed Abduh ve Reşid Rıza Kur'ân'ın 'semâ-i dünyâyâ' indirildiğine dair rivayetleri tenkid etmektedir. Onlara göre Kur'ân'ın Ramazan ve Kadir gecelerinde indirildiğini zikreden âyetler -Kur'ân lafzının Kitab'ın tamamı için kullanıldığı gibi bir kısmı için de kullanılmasından hareketle- Kur'ân'ın tamamının değil bir kısmının indirildiğinden dolayısıyla Kur'ân'ın inmeye başladığından bahsetmektedir. Reşid Rıza, *Menâr*, 2: 161-162. İbn Abbas'tan gelen rivayetlerin mevsukiyetinin meşkûk olduğu ve söz konusu rivayetlerdeki bilgilerin Hz. Peygamber kaynaklı olmayıp İbn Abbas'ın şahsi kanaatlerini yansıttığını ifade eden bazı çalışmalar için bk. Duman, "Kelamullah'ın Levh-i Mahfuz'dan Cibril'e İntikali ve Hz. Peygamber'e İnzalı", 70-73, 75-76; İshak Özgel, "Kur'ân'ın Üç Aşamalı Nüzûlü Anlayışının Lügavî Temelleri Üzerine Bir Değerlendirme (Kur'ân Tasavvuru Oluşturmaya Doğru)", *Araştırmalar - İnsan Bilimleri Araştırmaları* 3/5-6 (2001): 97-98.

Abbas'ın "Ey İbnü'l-Esved! Şayet ben ölseydim ve sen içine doğan bu şüpheye cevap bulamasaydın harab olurdu." şeklinde bir hitapta bulunması da bu bilgiyi haiz tek kişinin kendisi olduğunu göstermektedir.⁴³

Kur'an'ın gerek tek seferde gerekse klasörler halindeki nüzûlünün hadiseler vücuda gelmeden onlar hakkındaki âyetlerin var olduğuna dair bir sonuca götürdüğü açıktır. Ancak burada Kur'an'ın kelâmullah, kelâmullahın da Cenâb-ı Hakk'ın zâtıyla kâim olması dikkate alınmalı ve Allah Teâlâ'nın ilminin tüm zamanları kuşattığı göz önünde bulundurulmalıdır. Nitekim İbn Abbas'tan gelen bazı sahih rivayetlere göre o, Kur'an'ın *semâ-i dünyâyâ* indirildikten sonra Allah'ın ondan vahyettiyi murad ettiği şeyi vahyettiği, yeryüzünde ihdas etmek istediği şeyi de ihdas ettiğini belirtirken vahyin hadisatla, hadisatın da vahiyle olan irtibatını ifade etmektedir.⁴⁴ Diğer taraftan Kadir gecesinde, bir sonraki Kadir gecesine kadar vuku bulacak bilumum işlere dair takdirlerin meleklerle arz edildiği ve ayrıca Kur'an'da Rûh olarak da anılan Cebrâil'in meleklerle birlikte o gece indiği dikkate alındığında Kur'an'ın (veya o sene indirilecek Kur'an âyetlerinin) Kadir gecesinde indirilmesi uzak görünmemektedir.⁴⁵ Melekler ile Cebrâil'in Kadir gecesinde her iş için indikleri âyetlerde şöyle zikredilmektedir: "O gecede, Rablerinin izniyle melekler ve Ruh (Cebrâil), her iş için iner dururlar." (el-Kadir 97/4) Benzer şekilde Duhân sûresinde de bu gecede her bir işin tefrîk edildiği *إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ مُبَارَكَةٍ إِنَّا كُنَّا مُنذِرِينَ . فِيهَا يُفْرَقُ كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ . أَمْرًا مِنْ عِنْدِنَا إِنَّا كُنَّا مُرْسِلِينَ* (Kur'an'ı) mübarek bir gecede indirdik. Kuşkusuz biz uyarıcıyızdır. Katımızdan bir emirle her hikmetli işe o gecede hükmedilir. Muhakkak ki biz, elçiler göndermekteyiz." (ed-Duhân 44/3-5) şeklinde beyan

⁴³ Râzî, *Mefâtilü'l-gayb*, 27: 240. İbn Abbas'ın özel ilgi ve merak saikiyle Hz. Peygamber'den öğrenmiş olduğu başka bilgiler de bulunmaktadır. Ancak İbn Abbas, bu bilgileri kavrayamayacak ve belki de bunun bir sonucu olarak küfre düşebilecek kimselere söz konusu bilgileri açmaktan imtina etmiştir. Nitekim Hz. Ali "İnsanlara anlayacakları şeyleri anlatınız. Allah ve Rasûlünün yalanlanması hoşunuza gider mi!" buyurmuştur. Benzer şekilde Ebû Hureyre'nin Hz. Peygamber'den aldığı iki tür ilimden birini nakledip diğerini nakletmemesi de aynı bağlamda düşünülebilir. Ebû Hureyre'nin nakletmediği ilmin fiten ve melâhime müteallik bilgiler olduğu ifade edilmişse de bu tür bilgilerin söz konusu ilmin bir kısmını oluşturduğunu söylemek de mümkündür. Bk. Buhârî, "İlim", 49; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 23: 78-79 (et-Talâk 65/12); İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1: 261-262 (Buhârî, "İlim", 42).

⁴⁴ Hâkim, *Müstedrek*, 2: 266; Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 17-19.

⁴⁵ Hüseyin b. Mesud el-Begavî, *Tefsîru'l-Begavî (Meâlimu't-tenzîl)*, nşr. Muhammed Abdullah en-Nemr (Riyad, Dâru Tibe, 1409 h.), 8: 485.

buyurulmaktadır.⁴⁶ Fahreddîn er-Râzî'nin (ö. 606/1210) de Kur'ân'ın cümleten nüzûlü ile Kadir gecelerinde klasörler halindeki nüzûlünü mümkün ve muhtemel gördüğü anlaşılmaktadır.⁴⁷

Kur'ân'ın Hz. Peygamber'e nüzûl aşamasına geçmeden önce onun *semâ-i dünyâyâ* bir bütün halinde indirildiğini ispat sadedinde dile getirilen *inzâl-tenzîl* ayrımına değinmek istiyoruz. Begavî ve Zemahşerî (ö. 538/1144) gibi bu iki kelimenin farklı manalarda kullanıldığını öne süren müfessirlerin konuyu, Kur'ân'ın cümleten *semâ-i dünyâyâ* indirilmesini ele aldıkları Bakara, Duhân ve Kadir sûresi âyetlerinde dile getirmedikleri görülmektedir. *İnzâl-tenzîl* ayrımı daha çok, Tevrat ve İncil'in nüzûlü için *inzâl*, Kur'ân'ın nüzûlü için de *tenzîl* kelimesinin kullanıldığı Âl-i İmrân 3/3. âyet bağlamında ele alınmıştır.⁴⁸ *İnzâl-tenzîl* ayrımının Kur'ân'ın *semâ-i dünyâyâ* tek seferde indirilmesine delil kılındığı kaynak ise Râgıb el-İsfahânî'nin (ö. V/XI. yüzyılın ilk çeyreği) *Müfredât* adlı eseridir. İsfahânî Bakara, Duhân ve Kadir sûrelerinin ilgili âyetlerinde Kur'ân'ın indirilişi için *inzâl* lafzının kullanılıp *tenzîl* kullanılmamasını, onun *semâ-i dünyâyâ* tek seferde inişi ile izah etmektedir. Buna göre Kur'ân'ın nüzûlü bağlamında zikredilen *inzâl levh-i mahfûzdan semâ-i dünyâyâ, tenzîl ise semâ-i dünyâdan* Hz. Peygamber'e intikali ifade etmektedir.⁴⁹ Ancak gerek *inzâl* gerekse *tenzîl* lafızlarının Kur'ân kullanımları tetkik edildiğinde *inzâl* tek, *tenzîl* ise çok seferde indirilişi ifade ettiğine dair bir genellemede bulunmanın mümkün olmadığı görülmektedir. Nitekim Ebû Hayyân (ö. 745/1344) konuyu - Kur'ân'ın tek seferde *semâ-i dünyâyâ* indirildiğine değinmeksizin- Âl-i İmrân âyeti bağlamında ele almakta ve seleflerinin *inzâl-tenzîl* ayrımına dair kanaatlerini reddetmektedir.⁵⁰

⁴⁶ Ali b. Muhammed el-Hâzin el-Bağdâdî, *Tefsîru'l-Hâzin (Lübâbu't-te'vîl fi meâni't-tenzîl)*, nşr. Abdüsselam Muhammed Ali Şahin (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 4: 450.

⁴⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 5: 92.

⁴⁸ Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 2: 6; Zemahşerî, *Keşşâf*, 1: 526.

⁴⁹ Râgıb el-İsfahânî, "Nzl", *Müfredât*, 2: 631-632.

⁵⁰ Ebû Hayyân Muhammed b. Yusuf el-Endelûsî, *Tefsîru'l-bahri'l-muhîd*, nşr. Adil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993), 2: 393. *İnzâl-tenzîl* lafızları arasında fark olduğuna dair kanaatin tenkidi için bk. Özgel, "Kur'ân'ın Üç Aşamalı Nüzûlü Anlayışının Lügavî Temelleri Üzerine Bir Değerlendirme", 98-111; Niyazi Beki, "Kur'an'da İnzal ve Tenzil Kavramları", *Ekev Akademi Dergisi* 17/57 (2013): 256-265. Öte yandan diğer semavi kitapların tek seferde indirildiği el-Furkân 25/32. âyet etrafında da ele alınmış ve bu hususta icma bulunduğu zikredilmiştir. Bk. Suyûtî, *İtkân*, 1: 281-285; Mennâ' Halîl el-Kattân,

3. KUR'ÂN'IN SEMÂ-İ DÜNYÂ'DAN HZ. PEYGAMBER'E NÜZÛLÜ

Kur'ân'ın *levh-i mahfûz* yahut *semâ-i dünyâ*daki varlığının nihai amacı, onun Hz. Peygamber'e iletilmesidir. Kur'ân'ın Cebrâil tarafından Rasûl-i Ekrem'in kalbine Arapça olarak ve ceste ceste indirildiği âyetlerde sarahaten ifade edilmektedir.⁵¹ Hz. Peygamber'e nüzûlünün *semâ-i dünyâ*dan alınarak yapıldığı ise rivayetlere istinat etmektedir. Zira onun *semâ-i dünyâ*ya indirildiğini ifade eden rivayetler aynı zamanda bu aşamadan sonra Hz. Peygamber'e indirildiğini de kaydetmektedir.⁵²

Kadir sûresinin ilk âyeti, Kur'ân'ın Hz. Peygamber'e inzâlinin başlama vaktini beyan ettiği şeklinde de yorumlanmıştır. Âyetin hem *semâ-i dünyâ* hem de Hz. Peygamber'e inişi ifade etmesinin mümkün olduğuna dair kanaatler dikkate alındığında Kur'ân'ın Hz. Peygamber'e nüzûlünün Kadir gecesinde başladığı söylenebilir. Nitekim bu kanaat Rasûlüllah'ın Ramazan ayında inzivâya çekildiği (tehannüs) bir vakitte Kur'ân'ın

Mebâhis, 101-102. Ancak Bikâ'î Tevrat'ın da Kur'ân gibi müneccemen nâzil olduğunu ifade ederek bu görüşe karşı çıkmaktadır. Bk. İbrahim b. Ömer el-Bikâî, *Nazmu'd-dürer fi tenâsübi'l-âyât ve's-süver* (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.), 5: 507-508. Ayrıca bk. Muhsin Demirci, *Tefsirde Metodolojik Sorunlar* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012), 21-29.

⁵¹ eş-Şuarâ 26/193-195. Ayrıca bk. el-İsrâ 17/106, el-Furkân 25/32-33. Bununla birlikte Cebrâil'in Hz. Peygamber'e Kur'ân'ı mana-lafız bakımından ilka etmesine dair üç kanaat bulunmaktadır. Bunlardan ilki Cebrâil'in Kur'ân'ı hem mana hem lafız itibarıyla alıp Hz. Peygamber'e ilkâ etmesi, ikincisi Cebrâil'in Kur'ân'ı mana olarak alıp Arap dili ile Hz. Peygamber'e ilkâ etmesi, sonuncu görüş ise Cebrâil'in Kur'ân'ı mana ile alıp Hz. Peygamber'e mana ile aktarması Hz. Peygamber'in de Arapça olarak ifade etmesi şeklindedir. Ancak Kur'ân'ın Cebrâil tarafından lafız ve mana ile alınıp Hz. Peygamber'e aktarıldığı kanaatinin dışındakiler Kitap, Sünnet ve icmâ'a aykırıdır. Bk. Suyûtî, *İtkân*, 1: 292-293; İbn Akile el-Mekkî, *ez-Ziyâde ve'l-ihân fi ulûmi'l-Kur'ân* (Birleşik Arap Emirlikleri: Câmiatü'ş-Şârîka, 2006), 1: 162; Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 44. Hz. Cebrâil'in Cenâb-ı Hakk'tan Hz. Peygamber'e iki türlü bilgi getirdiği ifade edilmiştir. Bunlardan ilki muhtelif işlere müteallik bilgi ve emirlerdir ki Cebrâil bunu lafız bakımından aynıyla ilkâ etmezdi. Ancak diğer kısım olan Kur'ân'ın ilkâsını aynı lafızlarla yapardı. Suyûtî ilk kısmın sünneti ifade ettiğini ve bunda sünnetin mana ile nakline de bir cevaz bulunduğunu ifade etmektedir. Bk. Suyûtî, *İtkân*, 1: 296-297. Ayrıca bk. Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 44-45.

⁵² Bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3: 191-192; Hâkim, *Müstedrek*, 2: 266; Beyhakî, *el-Esmâ' ve's-sıfât*, 2: 622; Suyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr*, 2: 232-233. Kur'ân'ın Hz. Peygamber'e nüzûlünün *levh-i mahfûz* yahut doğrudan Cenâb-ı Hakk'tan olduğuna dair kanaatler de bulunmaktadır. Bk. Suyûtî, *İtkân*, 1: 289.

indirilmeye başlanması ile de mutabıktır.⁵³ Hz. Peygamber'e ilk olarak Alak sûresinin baş tarafının indiği, sonrasında da yaşanan olaylara göre âyetlerin inmeye devam ettiği bilinmektedir. Hz. Peygamber'e hadiselerle bağlı olarak bazen غَيْرُ أُولَى الصَّرَرِ (en-Nisâ 4/95) gibi birkaç kelime bazen de En'âm sûresi gibi oldukça uzun Kur'ân kısımları nazil olmaktadır. Vahyin iniş sıklığı da değişmekteydi. Günde birden fazla vahiy geldiği gibi bazen bir ay kadar geciktiği de olurdu. Öte yandan Kur'ân'ın Hz. Peygamber'e beş âyet beş âyet şeklinde indirildiğine dair rivayetler, Cebrâil'in her defasında beş âyet getirdiğine değil, indirilen Kur'ân kısmının Hz. Peygamber'in vahyedilenleri bellemesi için beş âyet beş âyet şeklinde ilkâ edildiğine yorulmuştur.⁵⁴

Kaynaklarda Kur'ân'ın nüzûlüne dair zikredilen rivayetlerin bir kısmında onun yirmi senede indirildiği zikredilmektedir.⁵⁵ Kur'ân'ın yirmi senede indirildiğine dair söz konusu bilginin kaynağını -Rasûl-i Ekrem'in Medine'de on sene ikamet ettiği hakkında herhangi bir şüphe bulunmamasından hareketle-, Hz. Peygamber'in bi'setten sonra Mekke'deki ikametine dair ihtilaftan aldığı ifade edilmektedir. Ancak vahiy sürecinin yirmi sene olarak belirtilmesi, üç sene kadar sürdüğü bilinen *fetret-i vahyin* bi'set süresinden çıkarılmasıyla ilgilidir. Bu bakımdan İbn Abbas'ın Rasûlüllah'ın Mekke'de peygamber olarak on üç sene ikamet ettiğine yönelik beyanı (Buhârî, "Menâkibu'l-Ensâr", 45) ile yine kendisinden gelen ve Kur'ân'ın yirmi senede indirildiğinden bahseden rivayetler arasında bir tenakuz bulunmamaktadır. Enes b. Mâlik'in (ö. 93/711) Hz. Peygamber'in Mekke'de on sene ikamet ettiğine yönelik ifadelerinin de vahiy sürecini dikkate alarak serdedildiği söylenebilir (Buhârî, "Libâs", 68).⁵⁶

⁵³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 24: 543; Sehâvî, *Cemâlü'l-kurrâ*, 1: 160; Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-vecîz*, 21, 24, 31; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1: 31-32; Suyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr*, 2: 235; Mennâ' Halîl el-Kattân, *Mebâhis*, 98, 100. İlk âyetlerin Ramazan ayında indirilmesi ile bi'setin rebülevvel ayında olduğuna dair rivayetler arasında bir uyumsuzluk bulunmamaktadır. Çünkü bi'setin ilk altı ayının sadık rüyalarla geçtiği ve bunun akabinde ilk âyetlerin şeref-nâzil olduğu bilinmektedir. Bk. Suyûtî, *İtkân*, 1: 279.

⁵⁴ Bk. Buhârî, "Bed'ü'l-Vahy", 3; "el-Cihâd ve's-Siyer", 31; Suyûtî, *İtkân*, 1: 286-288; Güngör, "Kur'ân'ın Peyderpey İndirilmesindeki Hikmetler", 9-10.

⁵⁵ Örneğin bk. Hâkim, *Müstedrek*, 2: 266; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 6: 311. Suyûtî rivayetlerin yirmi, yirmi üç ve yirmi beş şeklinde çeşitlendiğini kaydetmektedir. Bk. Suyûtî, *İtkân*, 1: 268.

⁵⁶ Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 8: 632; Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-vecîz*, 29; Hâzin, *Lübâbü't-te'vil*, 4: 450; Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 46; Mennâ' Halîl el-Kattân, *Mebâhis*, 95; Muhammad

Kur'ân'ın Hz. Peygamber'e nüzûlünün bir kısmını da *arzanın* (العرضة) teşkil ettiği söylenebilir. Arz (عرض), Arapça'da bir şeyi başkasına göstermek, sunmak manalarına gelmektedir. Fiil, hadislerde müfâale bâbında da kullanılmaktadır. Bu bâbın müşâreket manasından hareketle de iki kişinin karşılıklı olarak birbirine yaptığı sunuşu, mukabeleyi ifade eder. Nitekim iki kitabı birbiriyle karşılaştırmak, mukabele etmek Arapçada *muâraza* (معارضة) kelimesi ile ifade edilmektedir.⁵⁷ Hz. Cebrâil, Rasûl-i Ekrem'e Ramazan ayı gecelerinde gelip o güne kadar indirilen tüm âyetleri arz eder, Rasûlüllah da aynı şekilde onları Cebrâil'e okurdu. Hz. Peygamber'in ahirete irtihalinden evvel yapılan son arzanın (arza-i ahîre/العرضة الأخيرة) ise iki kere tekrarlandığı bilinmektedir.⁵⁸

Kur'ân'ın Hz. Peygamber'e münecemen indirilmesinin birtakım hikmetlere mebni olduğu söylenebilir. el-Furkân 25/32. âyette peyderpey nüzûlün Rasûl-i Ekrem'in kalbini tespit sebebiyle olduğu ifade edilmiştir. Bu tespitin, müşriklerin şiddetli itirazlarıyla karşılaşan Rasûlüllah'ın peygamberlik vazifesinde sebat etmesine yönelik bir veçhesi bulunmaktadır. Aynı zamanda Hz. Peygamber, vahiy meleşinin gelişinden büyük sürur da duymaktaydı. Nitekim Rasûlüllah'ın Ramazan ayında her zamankinden fazla cömert olması (Buhârî, "Bedü'l-vahiy", 5) bununla ilişkilendirilmiştir. Öte yandan münecemen nüzûlün, Hz. Peygamber'in ümmî olup okumaz yazma bilmemesi sebebiyle tek seferde yapılacak bir inzâlin ezberlemeyi güçleştireceği şeklinde bir hikmeti de zikredilmiştir. Öte yandan cemiyetin tedricen dönüşümünün vahyin münecemen nüzûlü ile mümkün olabileceği açıktır. Aksi halde kadim alışkanlıkların tek seferde nazil olan hükümlerle aniden değiştirilmeye çalışılması insanlarda nefret hissi uyandırarak İslâm'dan uzaklaşmalarını intaç edebilirdi.⁵⁹

Hamidullah, *Kur'ânı Kerîm Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2000), 41.

⁵⁷ Buhârî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 7; İbnü'l-Esîr el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî, "Arz", *en-Nihâye fi garibi'l-hadis ve'l-eser*, nşr. Ali b. Hasan el-Halebî (Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1421 h.), 605; İbn Manzûr, "Arz", *Lisânü'l-Arab*, 32: 2885.

⁵⁸ Buhârî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 7; Muhsin Demirci, *Kur'ân Tarihi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 111-113.

⁵⁹ İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru't-Türâs, 1973), 232-233; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 24: 78-79; Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-vecîz*, 16, 27-30; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 8: 637; Zerkeşî, *Burhân*, 1: 231; Suyûtî, *İtkân*, 1: 276-280; Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 48-54; Mennâ' Halîl el-Kattân, *Mebâhis*, 102-111; Güngör, "Kur'ân'ın Peyderpey İndirilmesindeki Hikmetler", 11-23; Yaşar Kurt, "Kur'ân'ın Nüzûl Süreci ve Nüzûl Sırasını Esas Alan Tefsir Üzerine", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2012): 8-15.

SONUÇ

Kur'ân-ı Kerîm'in hadisata mütevakkıf bir inzali bilinmesine rağmen bazı âyetler onun bir gecede nazil olduğunu ifade etmektedir. İbn Abbas söz konusu âyetlerin Kur'ân'ın *semâ-i dünyâyâ* nüzûlünü ifade ettiğini belirtmektedir. Bu durumda Kur'ân'ın Hz. Peygamber'e nüzûlünden evvel başka bir nüzûlünün olduğu ortaya çıkmaktadır. Ulûmu'l-Kur'ân müellifleri konu hakkındaki İbn Abbas rivayetleri ile bazı âyetleri esas alarak Kur'ân'ın nüzûl aşamalarını ortaya koyan tasnifler yapmışlardır. Bu tasniflerden istifadeyle Kur'ân'ın önce *levh-i mahfûza*, ardından *semâ-i dünyâyâ* oradan da Hz. Peygamber'e nazil olduğu söylenebilir.

Kur'ân'ın *levh-i mahfûz*daki varlığını zikreden âyetler onun evvela *levh-i mahfûza* indirildiğine yorulmuştur. Ancak bu nüzûlün ne zaman ve ne şekilde gerçekleştiğine dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz. İkinci aşama olan *semâ-i dünyâyâ* nüzûl hakkında ise iki kanaat söz konusudur. Bunlardan ilki Kur'ân'ın bir Kadir gecesinde cümleten *semâ-i dünyâyâ* indirildiği şeklindedir. Kadir sûresinin ilk âyetini tefsir sadedinde serdedilen ve İbn Abbas'a isnad edilen bu rivayet, söz konusu âyetin Kur'ân'ın Rasûl-i Ekrem'e nüzûlünün başladığı zamanı da ifade ediyor olmasına mani değildir. Bu bakımdan Kur'ân'ın Hz. Peygamber'e nüzûlünün başlangıcı ile onun *semâ-i dünyâyâ* indirilişinin aynı yahut farklı bir Kadir gecesinde gerçekleşmiş olması mümkündür. *Semâ-i dünyâ* tabiri *en yakın gök* manasına gelmektedir. Kur'ân'da da zikredilen bu tabir yedi kat semanın yıldızlarla müzeyyen kısmını tavsif için kullanılmıştır. Bu kısım da yeryüzüne en yakın olan ilk semâdır. İbn Abbas'tan gelen bazı rivayetlerde Kur'ân'ın *semâ-i dünyâ*da bulunan ve Kâbe'nin dik izdüşümüne denk gelen beyt-i izzeye indirildiği de ifade edilmektedir. Kur'ân'ın *semâ-i dünyâyâ* nüzûlüne ait diğer kanaate göre ise o, nübüvvet senelerinin Kadir gecelerinde klasörler halinde indirilmiştir. Buna göre ilgili senede nâzil olacak âyetler o senenin Kadir gecesinde *semâ-i dünyâyâ* indirilmiştir. Bazı rivayetlerde Kur'ân'ın *semâ-i dünyâyâ* bir bütün yahut klasörler halinde indirilmesini *sefere* melekleri olarak isimlendirilen yazıcı meleklerin yaptığına dair ifadeler bulunmaktadır. Buna göre *sefere* melekleri *levh-i mahfûz*dan Kur'ân'ı yahut Kur'ân kısmını istinsah ederek *semâ-i dünyâyâ* indiriyor oradan da Hz. Cebrâil Rasûl-i Ekrem'e getiriyordu. Son aşamada ise Kur'ân *semâ-i dünyâ*dan Hz. Peygamber'e indirilmiştir. Bazı rivayetlerde bu inişin yirmi

senede yapıldığı zikredilmektedir. Hâlbuki Hz. Peygamber'in nübüvvet süresinin yirmi üç sene olduğu bilinmektedir. Bu farklılık Mekke döneminin başlarında yaşanan üç senelik fetret-i vahiy itibariyledir. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in nübüvvet süresinin yirmi üç sene olduğuna dair bilgi doğru olduğu gibi Kur'ân'ın yirmi senelik bir süreçte nazil olduğu bilgisi de doğrudur.

Kur'ân'ın Hz. Peygamber'e nüzûlünden evvel *semâ-i dünyâyâ* indirilmesinin hikmetini kavramak zordur. Âyetlerde doğrudan ifade edilmiş olmaması da insanın bilgi ve tecrübesinin erişeceği alanın dışına teallük etmesi sebebiyle olsa gerektir. Nitekim konu İbn Abbas'a sorulan bir soru ile gündeme gelmiş ve bu bilgi üzerinden nüzûl aşamaları kurgulanmıştır. İbn Abbas'ın bu bilgiyi Hz. Peygamber'den öğrenmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Zira İsrailiyata istinat etmediği bilinen gaybî bir bilgiyi ashab-ı kirâmın rey ve içtihadıyla ortaya koymasını düşünmek zordur. *Semâ-i dünyâyâ* nüzûl rivayetlerinin sadece İbn Abbas'tan gelmiş olması ise Hz. Peygamber'in bazı sahabîlere ilgi ve alakalarına yönelik bilgiler vermesi ile izah edilebilir. İbn Abbas'ın yanı sıra Ebû Hureyre'nin de Hz. Peygamber'den öğrendiği özel bilgiler bulunmaktadır ve söz konusu sahabilerin insan zihninin intikalde yaşayabileceği zorluk endişesiyle bu bilgileri herkese açmadıkları bilinmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdulbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemu'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2001.
- Adnan Muhammed Zerzûr. *Ulûmu'l-Kur'ân medhal ilâ tefsîri'l-Kur'ân ve beyânü i'câzihî*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1981.
- Altındaş, Mücteba. "İlahi Hitabın Nüzul Aşamaları". *Diyanet İlmî Dergi* 50/2 (2014): 43-68.
- Âlûsî, Mahmud el-Bağdâdî. *Rûhu'l-meânî fi tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-sebi'l-mesânî*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.
- Ateş, Abdurrahman. "Tefsir Geleneğinde Levh-i Mahfuz Düşüncesi". *İslamî Araştırmalar Dergisi* 16/3 (2003): 391-404.
- Begavî, Hüseyin b. Mesud. *Tefsîru'l-Begavî (Meâlimu't-tenzîl)*. Nşr. Muhammed Abdullah en-Nemr. Riyad, Dâru Tîbe, 1409 h.

- Beki, Niyazi. "Kur'an'da İnzal ve Tenzil Kavramları". *Ekev Akademi Dergisi* 17/57 (2013): 255-268.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin. *el-Esmâ' ve's-Sıfât*. b.y: Mektebetü't-Tev'iyeti'l-İslâmiye, 2015.
- Bikâî, İbrahim b. Ömer. *Nazmu'd-dürrer fî tenâsübi'l-âyât ve's-süver*. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-sahîh*. Nşr. Muhibbüddîn el-Hatîb. Kahire: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1400 h.
- Demirci, Muhsin. *Kur'ân Tarihi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Demirci, Muhsin. *Tefsirde Metodolojik Sorunlar*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012.
- Duman, Zeki. "Kelamullah'ın Levh-i Mahfuz'dan Cibril'e İntikali ve Hz. Peygamber'e İnzali". *İslamî İlimler Dergisi* 5/1 (2010): 41-90.
- Duman, Zeki. "Levh-i Mahfuz ve Kur'an". *Marife* 8/1 (2008): 9-44.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yusuf el-Endelûsî. *Tefsîru'l-bahri'l-muhît*. Nşr. Adil Ahmed Abdülmevcûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- Ebû Şâme el-Makdisî, Şihâbüddîn Abdurrahman b. İsmail b. İbrahim. *el-Mürşidü'l-vecîz ilâ ulûm tete'alleku bi'l-Kitâbi'l-'Azîz*. Nşr. Tayyar Altıkulaç. Beyrut: Dâru Sâdır, 1975.
- Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm. *Fedâilü'l-Kurân ve me'âlimuhû ve âdâbuhû*. Mağrib: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1995.
- Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Yakub. *Tenvîru'l-mikbâs min tefsîri İbn Abbâs*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- Güngör, Mevlüt. "Kur'an'ın Peyderpey İndirilmesindeki Hikmetler". *Diyanet Dergisi* 24/3 (1988): 3-23.
- Hâkim en-Nisâbü'rî. *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*. 5 Cilt. Kahire: Dâru'l-Haremeyn, 1997.
- Halîmî, Hüseyin b. Hasan. *el-Minhâc fî Şu'abi'l-Îmân*. b.y.: Dâru'l-Fikr, 1979.

- Hamidullah, Muhammad. *Kur'ânı Kerîm Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2000.
- Hâzîm Saîd Haydar. *Ulûmu'l-Kur'ân beyne'l-Burhân ve'l-İtkân*. Medine: Dâru'z-Zemân, 1420/1999.
- Hâzîm, Ali b. Muhammed el-Bağdâdî. *Tefsîru'l-Hâzîm (Lübâbu't-te'vîl fi meâni't-tenzîl)*. Nşr. Abdüsselam Muhammed Ali Şahin. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.
- İbn Akîle el-Mekkî. *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fi ulûmi'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Birleşik Arap Emirlikleri: Câmîatü'ş-Şârika, 2006.
- İbn Atıyye, Abdülhak b. Gâlib el-Endelüsi. *el-Muharreru'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. Nşr. Abdüsselam Abdüşşafi Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Ebî Hâtîm, Abdurrahman b. Muhammed. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. Riyad: Mektebetü Nezâr Mustafa el-Bâz, 1997.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali. *Fethu'l-Bârî bi şerhi Sahîhi'l-İmâm Ebî Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî*. Nşr. Abdulkadir Şeybe. 13 Cilt. Riyad: 2001.
- İbn Kesîr, İsmâil b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. Riyad: Dâru Tîbe, 1999.
- İbn Kuteybe. *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru't-Türâs, 1973.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânu'l-Arab*. Nşr. Abdullah Ali el-Kebîr. Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.
- İbnü'l-Arabî, Muhammed b. Abdillâh. *Ahkâmu'l-Kur'ân*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali. *Zadü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*. b.y.: el-Mektebetü'l-İslâmî, ts.
- İbnü'l-Esîr, el-Mübarek b. Muhammed el-Cezerî. *en-Nihâye fi garibi'l-hadis ve'l-eser*. Nşr. Ali b. Hasan el-Halebî. Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1421 h.
- Kurt, Yaşar. "Kur'ân'ın Nüzûl Süreci ve Nüzûl Sırasını Esas Alan Tefsir Üzerine". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2012): 5-39.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi'u li ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-mübeyyinu limâ tedammenehû mine's-Sünneti ve Âyi'l-Furkân*. Nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.

- Mâverdî, Ali b. Muhammed. *en-Nüket ve'l-uyûn*. Nşr. Abdülmaksud b. Abdürrahim. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.
- Mennâ' Halîl el-Kattân. *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân*. Kâhire: Mektebetü Vehbe, 2000.
- Mukâtil b. Süleyman. *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*. Nşr. Abdullah Mahmud Şehhâte. Beyrut: Müessesetü't-Tarîhi'l-Arabî, 2002.
- Müslim b. Haccâc. *Sahîhu Müslim*. Nşr. Muhammed Fuad Abdalbaki, 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1991.
- Nasr Hamid Ebu Zeyd. *İlahî Hitabın Tabiatı*. Trc. Mehmet Emin Maşalı. Ankara: Kitabiyat, 2001.
- Öz, Mustafa. "Atıyye b. Esved". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4: 63. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Özgel, İshak. "Kur'ân'ın Üç Aşamalı Nüzûlü Anlayışının Lügavî Temelleri Üzerine Bir Değerlendirme (Kur'ân Tasavvuru Oluşturmaya Doğru)". *Araştırmalar - İnsan Bilimleri Araştırmaları* 3/5-6 (2001): 89-114.
- Râgıb İsfahânî, Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*. b.y.: Mektebetü Nezâr Mustafa el-Bâz, ts.
- Râzî, Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Reşid Rıza, Muhammed. *Tefsîru'l-Menâr*. 12 Cilt. Kahire: Dâru'l-Menâr, 1947.
- Sehâvî, Ali b. Muhammed. *Cemâlü'l-kurrâ ve kemâlü'l-ikrâ'*. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, ts.
- Semîn el-Halebî, Ahmed b. Yusuf. *Umdetü'l-huffâz fi tefsîri eşrefi'l-elfâz*. Nşr. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd. Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1996.
- Subhi es-Salih. *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1977.
- Suyûtî, Celaleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *ed-Dürü'l-mensûr fi't-tefsîri bi'l-me'sûr*. Kahire: Merkezi Hecr li'l-Buhus ve'd-Dirasatı'l-Arabiyye ve'l-İslamiyye, 2003.
- Suyûtî, Celaleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*. 7 Cilt. b.y.: Vizâretü'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, ts.

- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. Nşr. Abdullah b. Abdülmuhşin et-Türkî. b.y.: Dâru Hicr, ts.
- Uludağ, Süleyman. "Dünya". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10: 22-25. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Umut Matbaası, ts.
- Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzil ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vîl*. Nşr. Adil Ahmed Abdülmevcud. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1998.
- Zerkeşî, Muhammed b. Abdillâh. *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*. 4 Cilt. Kahire: Dâru't-Türâs, ts.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1995.